

LESZEK ANDRZEJ ARENTTowarzystwo Przyjaciół Ziemi Mławskiej
<https://orcid.org/0009-0004-6367-8051>

Stowarzyszenia w Mławie w II połowie XIX i w XX w. i ich rola w kształtowaniu lokalnej społeczności

Powstanie i działalność stowarzyszeń regionalnych w Mławie w II połowie XIX i XX w. było wyjątkowo cenną inicjatywą społeczną i kulturalną. Wobec realnej groźby narastającej russyfikacji i możliwości wynarodowienia przynajmniej części lokalnej społeczności nieodzowne były więc działania przeciwstawiające się tym zamierzeniom. Inny charakter miała działalność stowarzyszeń regionalnych w niepodległej Polsce w okresie międzywojennym. W Polsce realnego socjalizmu Towarzystwo Miłośników Ziemi Mławskiej, a od 1983 r. Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Mławskiej skupiało się na zachowaniu pamięci o przeszłości „małej ojczyzny”, upamiętnianiu miejsc pamięci narodowej, zasłużonych postaci dla regionu, utrwalaniu regionalnych wartości na kartach publikacji książkowych. Podobne działania prowadzone są w suwerennej Polsce przy współudziale władz samorządowych i innych organizacji społecznych i kulturalnych. Niniejsze opracowanie zostało zaprezentowane w formie komunikatu na konferencji poświęconej roli instytucji oraz stowarzyszeń naukowych i kulturalnych w badaniu i dokumentowaniu dziedzictwa małych ojczyzn na przykładzie północnego Mazowsza, zorganizowanej w listopadzie 2023 r. przez Państwową Akademię Nauk Stosowanych im. Ignacego Mościckiego w Ciechanowie.

Słowa kluczowe: Mława XIX i XX w., stowarzyszenia, działalność, kształtowanie lokalnej społeczności, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Mławskiej

Associations and Societies in Mława in the Second Half of the 19th and in 20th Centuries and Their Role in Shaping the Local Community

Abstract: The establishment and activity of regional associations and societies in Mława in the second half of the 19th and in 20th centuries was an exceptionally valuable social and cultural initiative. Given the real threat of increasing Russification and the possibility of denationalization of at least part of the local community, actions to oppose these intentions were necessary. The activities of regional societies and associations in independent Poland in the interwar period were of a different nature. In real socialism Poland, the Society of Lovers of the Mława Land and, from 1983—the Society of Friends of the Mława Land—focused on preserving the memory of the past of the “small homeland,” commemorating sites of national memory, distinguished figures of the region, and perpetuating regional values on the pages of book publications. Similar activities were being carried out in sovereign Poland with the participation of local government authorities and other social and cultural associations. This study was presented in the form of a paper at a conference devoted to the role of institutions and academic and cultural societies and associations in researching and documenting the heritage of small homelands on the example of northern Mazovia, organized in November 2023 by the National Academy of Applied Sciences named after Ignacy Mościcki in Ciechanów.

Keywords: Mława in the 19th and 20th centuries, associations, societies, activities, shaping the local community, Society of Friends of the Mława Land

Towarzystwo Ogniove Mławskie to najwcześniej działające w Mławie stowarzyszenie mające wpływ na kształtowanie postaw mieszkańców miasta. Wbrew nazwie i działalności podstawowej mławska straż pożarna złożona z ochotników potwierdzała, że nie była instytucją państwową tylko stowarzyszeniem. Oficjalnie działalność rozpoczęła w 1881 r.¹, w trudnych czasach narastającej rusyfikacji, po tragicznej śmierci cara Aleksandra II Romanowa². Od początku istnienia prowadzono działania integrujące lokalną społeczność, oczywiście niejako z ko-

¹ L. Arent, *Ochotnicza straż pożarna w Mławie w latach 1881–1914*, „Ziemia Zawkrzeńska”, t. 17, R. Juszkiewicz, L. Zygmier (red.), Mława 2013, s. 56–57; M. Grzywacz, *Początki*, [w:] M. Grzywacz (red.), *140 lat mławskiej straży pożarnej*, Mława 2021, s. 22.

² Car Aleksander Mikołajewicz Romanow zmarł w wyniku ran odniesionych w zamachu w dniu 13 marca 1881 r., po przewiezieniu go do Pałacu Zimowego w Petersburgu. W tym samym dniu zmarł również zamachowiec rewolucjonista – Polak Ignacy Hryniewicki. Szerzej o tym: E. Radziński, *Aleksander II. Ostatni wielki car*, Warszawa 2005, s. 447–468.

nieczności, którą było pozyskiwanie funduszy na swoje funkcjonowanie. Warto podkreślić, że w straży językiem używanym w wydawaniu oficjalnych komend był polski. W latach 90. XIX w. językiem urzędowym był rosyjski, obowiązujący we wszystkich urzędach.

Mławska straż pożarna oprócz działań typowo zawodowych inicjowała imprezy kulturalne, co w czasach wzmożonej rusyfikacji było niezwykle ważne. Już w 1881 r. strażacy zorganizowali kilkanaście imprez, 28 lutego urządzono wieczór tańczący, z którego dochód zasilił finanse organizacji. W ciągu letnich i jesiennych miesięcy wystawiono kilka przedstawień teatralnych. W czerwcu zagrano humoreskę Mariana Gawalewicza „Z rozpaczey”, dwie komedie „Stryj przyjechał” Władysława Koziembrodzkiego i „Złotego cielca” Stanisława Dobrzańskiego. W 1882 r. przy straży powstała amatorska grupa teatralna, która wykonywała bezpłatnie rekwizyty strażackie do swojej działalności. Prawdopodobnie w 1897 r. została utworzona orkiestra strażacka, która uświetniała nie tylko imprezy organizowane przez straż. Od 1907 r. orkiestra dawała regularne koncerty w ogrodzie miejskim, z których uzyskiwała spory dochód na własną działalność. Strażacy organizowali loterie fantowe, konkursy, zabawy integrujące lokalną społeczność. W dniach 27 i 28 lutego 1913 r. przybyła do Mławy warszawska orkiestra strażacka, która dla mieszkańców dała dwa koncerty. Było to wielkie wydarzenie³. Działalność kulturalną straży w trudnych czasach rusyfikacji należy ocenić bardzo wysoko, ponieważ wpływała ona na podniesienie ducha patriotycznego mławian, integrowania lokalnej społeczności przeciwko zakusom rusyfikacyjnym władz carskich.

W końcowym okresie niemieckiej okupacji mławscy strażacy włączyli się czynnie w działania mające na celu odzyskanie przez Polskę niepodległości. W listopadzie 1918 r. wspólnie z mławskimi żołnierzami POW brali udział w rozbrajaniu niemieckiego garnizonu wojskowego, likwidowali również posterunki policji niemieckiej, także na terenie powiatu mławskiego. W pierwszym okresie niepodległości strażacy spełniali niezwykle ważne zadania porządkowe. Jako Straż Obywatelska utrzymywali porządek i stabilizowali sytuację w mieście do czasu powołania policji państwowej⁴.

Drugim stowarzyszeniem odgrywającym ważną rolę w życiu mieszkańców Mławy było Towarzystwo Śpiewacze „Lutnia”, które powstało w Mławie w 1901 r. Było odpowiednikiem warszawskiej „Lutni”. Jak zaznaczono w lokalnej prasie, jej działanie „powinno wpłynąć na rozwój życia towarzyskiego w tym mieście”.

Jakie były cele mławskiej „Lutni”? Na podstawie statutu zatwierdzonego w 1922 r. przez władze województwa warszawskiego, który był powtórzeniem założycielskiego statutu, czytamy, że „Towarzystwo ma na celu uprawianie, krze-

³ L. Arent, *Ochotnicza straż...*, dz. cyt., s. 68–73.

⁴ L. Arent, *Ochotnicza straż pożarna w Mławie w czasie i wojny światowej i okresie międzywojennym (wybrane zagadnienia)*, „Ziemia Zawkrzeńska”, t. 18, R. Juskiewicz, L. Zygmier (red.), Mława 2014, s. 156; R. Szaflik, *Dzieje ochotniczych straży pożarnych*, Warszawa 1985, s. 204.

wienie i popieranie śpiewu, muzyki i sztuki scenicznej oraz rozwój życia kulturalno-towarzyskiego. Do osiągnięcia powyższych celów Towarzystwo ma prawo, z zachowaniem obowiązujących przepisów prawnych, posiadać własny lokal, urządzenia klubowe, organizować chóry i orkiestry, urządzać koncerty publiczne, przedstawienia sceniczne, odczyty, rauty i zabawy taneczne, wycieczki i zabawy towarzyskie, oraz utrzymywać bufet, bilardy, bibliotekę i czytelnię dla członków, grę w karty i szachy”⁵.

Warto pamiętać, że na przełomie XIX i XX w. życie w ówczesnym mieście, takim jak Mława, było odmienne od obecnego. Nie było radia, a tym bardziej telewizji; kino pojawiło się znacznie później. Wiedzę o wydarzeniach politycznych i różnych zdarzeniach czerpano z nielicznych gazet, które docierały do Mławy. Korzystali z nich głównie inteligeni, ponieważ większość uboższych warstw społecznych była niepiśmienna. Informacjami dzielono się w bezpośrednich rozmowach. Na pewno bujniejsze niż obecnie było życie towarzyskie. Spotkania rodzinne i przyjacielskie były na porządku dziennym. Bale i zabawy, a nawet w okresie letnim tzw. majówki, gromadziły tłumy mławian z różnych warstw społecznych.

„Lutnia” organizowała koncerty i występy zespołów nie tylko krajowych, ale także zagranicznych. 7 czerwca 1901 r. do Mławy przyjechał z Niborka, czyli obecnej Nidzicy, zespół śpiewaków reprezentujący podobne towarzystwo „Lider-tafel”, który dał koncert w parku miejskim, wypełnionym po brzegi publicznością. Niemcy zwiedzili także Mławę i okolice. W 1902 r. w towarzystwie trwały spory, prawdopodobnie o repertuar. Od tego roku do repertuaru wprowadzono również pieśni kościelne. Koncerty i występy chóru odbywały się nie tylko w Mławie, ale także w innych miastach. W dniu 6 sierpnia 1905 r. chór mławskiej „Lutni” wystąpił w pobliskim Ciechanowie, gdzie został przyjęty nadzwyczaj życzliwie.

W 1912 r. przyjechała do Mławy, na zaproszenie mławskiej „Lutni”, jej warszawska imienniczka, pod kierownictwem Piotra Maszyńskiego. Tu przy udziale wybitnego skrzypka – wirtuoza Barcewicza – odbyły się koncerty. Od tej wizyty datowała się współpraca obu stowarzyszeń. Mławianie z okazji 25-lecia swojej „Lutni” wystąpili w Warszawie.

Była więc „Lutnia” ostoją postaw patriotycznych i podtrzymywania polskości w okresie zaborów, ale też miejscem spotkań towarzyskich, gdzie te postawy manifestowano. Jak napisano w monografii poświęconej towarzystwu: „Zgrupowała ona co najlepszą inteligencję polską z miasta i okolicy, postawiła sobie za zadanie podtrzymywanie kultury polskiej w mieście i wywieranie wpływu na całe społeczeństwo miejskie, nie wyłączając Rosjan. O ile poszczególny Polak nie miał odwagi akcentować swojego polskiego stanowiska wobec Rosjanina, o tyle życie zbiorowe «Lutni» nastęrczało codziennie Rosjanom okazję do dowiedzenia się, że jednak tu jest Polska, że jednak tu płynie odrębne od nich życie polskie i że nie

⁵ J. Ostaszewski, *Dzieje Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia” przez 30 lat istnienia (1901–1931)*, Mława 1931, s. 32.

któ inny nie tyle jest, ile powinien być gospodarzem tej ziemi i tego miasta, nie oni. Miało to ogromne znaczenie wychowawcze dla naszego polskiego społeczeństwa”⁶.

W „Lutni” obchodzono, w zależności od sytuacji, jawnie i skrycie rocznice i obchody patriotyczne. Młodzi ludzie uczyli się śpiewu i sztuki dramatycznej, rodziło się zainteresowanie literaturą polską. Ceniona literatka Zuzanna Morawska organizowała pogadanki propagandowe i czytywała własne utwory literackie, często na tajnych spotkaniach⁷. Wielu urzędników w zetknięciu się z atmosferą panującą w „Lutni” stwierdzało, że ich znajomość języka polskiego jest na niskim poziomie.

Znaczenie „Lutni” szybko rosło. Po chwilowym zaprzestaniu działalności, po wprowadzeniu w cesarstwie stanu wojennego w 1905 r., już w grudniu tego roku, a na pewno w 1906 r. rozpoczęła na nowo działalność. Poziom jej występów wzrastał, szczególnie po objęciu w 1907 r. kierownictwa chóru przez młodego muzyka Wacława Szwejkowskiego, który był również nauczycielem w Szkole Handlowej i w Pensji Żeńskiej Antoniny Mrozowskiej. „Lutnia” dbała o kulturę muzyczną swoich członków, zapraszając na koncerty wybitnych muzyków warszawskich: wspomnianego Barcewicza, Ozimińskiego, Grąbczewskiego i innych.

Zaangażowanymi i czynnymi działaczami w okresie poprzedzającym wybuch wielkiej wojny światowej byli: rejent Józef Prus-Ossowski, aptekarz Antoni Moszczyński, dr Józef Ostaszewski, pisarka Zuzanna Morawska, adwokat Wierzbicki, dr Alojzy Korzybski, Józef i Aleksander Nostritz-Jackowscy, prof. Sacharko, prof. Szanszora, Wacław Szwejkowski, bracia: Jan, Zygmunt, Aleksander Lipkowie.

W 1908 r. stara „Lutnia” zmieniła nazwę i od tego czasu nazywała się „Nowa Lutnia”, co wcale nie wpłynęło na zmianę jej kierunku działania. Przy stowarzyszeniu znajdowała się duża, jak na tamte czasy, biblioteka, licząca dwa tysiące woluminów. Mławska „Lutnia” do I wojny światowej uprawiała polską pieśń i równocześnie szerzyła kulturę polską, walcząc skutecznie z zaborcą. Była ostoją społeczeństwa, jeśli chodzi o życie polityczne, społeczne i kulturalne oraz towarzyskie.

W nowej rzeczywistości politycznej, już w niepodległej Polsce, towarzystwo realizowało inne cele. Było nimi przede wszystkim organizowanie życia kulturalnego i politycznego w Mławie i regionie. Coraz bardziej sprawy polityczne brały górę nad kulturalnymi. „Lutnia” stała się centrum skupiającym członków i zwolenników Narodowej Demokracji⁸.

Taka postawa przestała odpowiadać części członkom „Lutni”, którzy w 1936 r. postanowili powołać do działania nowe stowarzyszenie, noszące nazwę Towarzystwo Przyjaciół miasta Mławy. Pierwsze zebranie założycielskie odbyło się 18 listopada 1936 r., na którym uchwalono statut stowarzyszenia. Praktycznie

⁶ Tamże, s. 10.

⁷ A. Kociszewski, *Regionalizm mazowiecki*, Ciechanów 1993, s. 44.

⁸ J. Ostaszewski, dz. cyt., s. 12, 33, 40.

działalność rozpoczęło towarzystwo dopiero wiosną 1937 r., po zatwierdzeniu statutu przez administracyjne władze województwa warszawskiego.

Celem nowego towarzystwa, jak wynikało z opublikowanego we fragmentach w „Gazecie Mławskiej” z 9 kwietnia 1937 r. statutu i deklaracji zarządu towarzystwa, było stwierdzenie: „Nie jesteśmy żadną organizacją polityczną i politykę wyłączamy z zakresu naszych prac. Stosunek nasz do władz państwowych i samorządowych jest życzliwy i przyjazny i odwrotnie oczekujemy sympatii i poparcia tych władz”. Po tak ogólnej deklaracji – można powiedzieć ideowej – zaprezentowane zostały cele i zadania, które towarzystwo zamierzało zrealizować. Były to wszelkie rodzaje i formy oddziaływania na przejawy życia miejskiego. Ze szczególną troską zamierzano wpływać na podniesienie poziomu kultury w szerokim tego słowa znaczeniu. Zamierzano pogłębiać i propagować wiedzę o historii Mławy, jej zabytkach, przez publikacje artykułów w prasie, wydawanie książek, dbanie o rozwój muzeum. Przez rzeczową krytykę istniejącego wyglądu miasta zamierzano dążyć do poprawy estetyki i stanu sanitarnego. Aby poprawić warunki bytowe mieszkańców, postulowano dążyć do rozwoju handlu, rzemiosła i przemysłu. Tą drogą spodziewano się zmniejszyć bezrobocie wśród robotników. Podkreślano konieczność stawiania na „bezinteresowny patriotyzm narodowy i miejscowy mławski”⁹.

Deklaracje te wpisywały się jednak w prorządowe działania mające przyczynić się do rozwoju miast, które miała realizować nowa organizacja polityczna: Obóz Zjednoczenia Narodowego, zwany popularnie Ozonem. Na jej czele stał pułkownik Adam Koc. To on w deklaracji ideowo-politycznej sformułował postulaty dotyczące miast. Celem Ozonu i rządu był m.in. rozwój miast, intensyfikacja życia miejskiego, rozwój handlu i rzemiosła, przemysłu i handlu polskiego, który umożliwi odpływ nadmiaru ludności ze wsi, ale również przyczynią się do likwidacji dotkliwego bezrobocia¹⁰. Nie było więc towarzystwo całkowicie apolityczne i od polityki trzymające się z daleka.

Wybuch II wojny światowej przerwał działalność stowarzyszenia. Również w okresie powojennym, w latach 1945–1956, będących okresem stalinowskiej sowietyzacji stosunków społeczno-politycznych, nie było miejsca na działanie stowarzyszeń regionalnych. Zmiana nastąpiła w 1956 r. po tzw. odwilży popaździernikowej.

Wydarzenia październikowe 1956 r. w Polsce i zwycięstwo sił reformatorskich w Komitecie Powiatowym PZPR w Mławie w grudniu 1956 r. spowodowały rozbudzenie życia społecznego w naszym mieście. W styczniu 1957 r. w Polsce zakończył swoją działalność Związek Młodzieży Polskiej. Na jego miejsce powstał Związek Młodzieży Socjalistycznej. Terenem jego działania miało być środowisko

⁹ „Gazeta Mławska” nr 13 z 9 kwietnia 1937 r., s. 5; R. Juskiewicz, *Mława – jej dzieje (lata 1914–1939)*, t. 3 (część trzecia), Mława 2004, s. 162–163.

¹⁰ Szerzej na ten temat: J. Mierzwa, *Pułkownik Adam Koc. Biografia polityczna*, Kraków 2006, s. 170–175.

miejskie, w tym także robotnicze. Działalnością na terenach wiejskich powinien zajmować się Związek Młodzieży Wiejskiej.

Jednym z pierwszych stowarzyszeń niezależnych od władz partyjnych był Klub Inteligencji Mławskiej. Oficjalnie rozpoczął swoją działalność 15 grudnia 1956 r. Wzorowany był na działających w kraju podobnych organizacjach. Swoją siedzibę miał w pomieszczeniu znajdującym się w budynku KP PZPR. Obszerną salę posiedzeń wykorzystywano na spotkania i prelekcje ze znanymi ludźmi. Lokalizacja siedziby klubu dla przeciwników „odnowy” była „kamieniem obrazy” partii w Mławie. Dla zwolenników „odnowy” wyrazem postępujących zmian w sposobie myślenia¹¹.

Celem działalności nowej organizacji społecznej było inspirowanie aktywności przedstawicieli inteligencji. Zarząd w czasie niespełna dwuletniego okresu funkcjonowania klubu zorganizował kilkadziesiąt spotkań i prelekcji na aktualne i kontrowersyjne często tematy ze znanymi ludźmi w Polsce. Jak stwierdził Ryszard Juskiewicz, były prezes klubu: „Uczestnicy klubu cieszyli się z tych spotkań, gdyż mieli możliwość wypowiadania nieskrepowanych opinii na temat funkcjonowania socjalizmu w Polsce, represji stalinowskich, wychowania, upadku kultury sowieckiej, chuligaństwa i perspektyw rozwoju Mławy. [...] Członkowie klubu oddychali nadzieją, że będzie lepiej”¹².

W okresie prawie dwuletniego funkcjonowania Klubu Inteligencji Mławskiej odbyło się wiele spotkań ze znanymi osobami, m.in. Stanisławem Cat-Mackiewiczem, Jerzym Klimkowskim – byłym adiutantem generała Sikorskiego, z pisarzami: Marianem Turskim, Andrzejem Wróblewskim, Wiktorem Woroszylskim. Na prelekcjach i odczytach poruszane były tematy, które budziły kontrowersje, ale też były nagradzane burzliwymi oklaskami. W klubie można było również spędzić czas na grze w szachy i brydża. Na początku 1957 r. wydane zostały dwa numery „Biuletynu Informacyjnego Klubu Inteligencji Mławskiej”. Była to inicjatywa mająca rozszerzyć działalność klubu, niestety została przez władze zwierzchnie zablokowana. Zaczynał się stopniowy, nieoficjalny kurs na blokowanie procesów demokratyzacyjnych.

W pierwszym okresie swojej działalności klub zrzeszał około 30 osób, by w czasie najbardziej intensywnego działania skupić 98 członków. Nie był więc stowarzyszeniem masowym. Nie miał w swoich szeregach wielu przedstawicieli inteligencji. Był krytykowany nie tylko przez partyjnych dogmatyków, ale także przez część mieszkańców Mławy. Zarzucano zarządowi chęć wyalienowania się ze społeczeństwa bądź chwalenie się wyższym wykształceniem, choć nie było ono warunkiem koniecznym, aby zostać członkiem klubu.

¹¹ L. Arent, *Mława w latach 1945–1957. Życie polityczne, kulturalne i społeczne*, Mława 2021, s. 518.

¹² Cytat za: R. Juskiewicz, *Regionalizm na Ziemi Mławskiej (wybrane zagadnienia)*, „Ziemia Zawkrzeńska”, t. 8, R. Juskiewicz (red.), Mława 2004, s. 92.

Sytuacja polityczna w Polsce po dwóch latach od wydarzeń październikowych uległa zmianie. Władysław Gomułka nie zamierzał pogłębiać procesów demokratyzacyjnych i dyscyplinował partię, wprowadzając do jej władz naczelnych przeciwników odnowy. Takie organizacje, jak Mławski Klub Inteligencji, ceniące niezależność, nie miały racji bytu. Musiały zostać zlikwidowane. Odbył się to nie przez działanie administracyjne, ale stopniowy brak zainteresowania poszczególnych członków jego działalnością¹³.

Kolejnym stowarzyszeniem, które powstało na fali popaździernikowej „odwilży”, było Towarzystwo Miłośników Ziemi Mławskiej. Pierwotna nazwa była więc nieco inna niż obecna. Nowe stowarzyszenie nawiązywało w swoim programie do przedwojennego Towarzystwa Przyjaciół miasta Mławy i działającej wcześniej mławskiej „Lutni”. Impulsem do powstania Towarzystwa była wystawa archiwalna otwarta 7 września 1958 r. w Domu Harcerza w Mławie. Cieszyła się dużym powodzeniem, ponieważ w ciągu siedmiu dni zwiedziło ją około 2 tys. osób. Zaprezentowano dokumenty ze zbiorów Archiwum Głównego Akt Dawnych, Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Warszawie oraz Powiatowego Archiwum Państwowego w Mławie. Wystawa była ważnym wydarzeniem w życiu mieszkańców Mławy i regionu, o czym świadczyła wyjątkowo duża liczba zwiedzających. Komitet organizacyjny wystawy, którego przewodniczącym był Józef Bukowski – przewodniczący Powiatowej Rady Narodowej w Mławie, opierając się „[...] na woli społeczeństwa zdecydował się przekształcić w komitet organizacyjny towarzystwa regionalnego, które na zebraniu w dniu 7 grudnia 1958 roku przyjęło nazwę Towarzystwa Miłośników Ziemi Mławskiej”¹⁴. Na zebraniu organizacyjnym, w którym uczestniczyły 44 osoby, dokonano prezentacji założeń statutowych i w głosowaniu tajnym wybrano zarząd. W jego składzie znaleźli się następujący działacze zajmujący stanowiska funkcyjne:

- Stanisław Bieńkowski – prezes, kierownik Domu Książki;
- Józef Bukowski – wiceprezes, przewodniczący PPRN;
- Irena Markowska – sekretarz, kierownik Powiatowego Archiwum Państwowego;
- Tomasz Jarzynka – skarbnik, radca prawny.

Ponadto wybrano 11 osób w charakterze członków zarządu i ich zastępców, reprezentujących różne środowiska w Mławie, m.in. Halinę Olszewską – kierowniczkę Biblioteki Powiatowej, Antoniego Chmielewskiego – ekonomistę w Powszechnej Spółdzielni Spożywców „Spójnia”, Ignacego Lewandowskiego – dyrektora Liceum Ogólnokształcącego im. Stanisława Wyspiańskiego, Lucjana Czerwińskiego – samorządowca, łowczego powiatowego.

Powołano również komisję rewizyjną, której przewodniczył Stanisław Siwowski – prezes Spółdzielni Wielobranżowej. Zastępcami zostali: Bogumił Rudnicki

¹³ L. Arent, *Walka polityczna o demokratyzację i program reform w Mławie po październiku 1956 r.*, „Ziemia Zawkrzeńska”, t. 20, L. Zygmier, R. Juskiewicz (red.), Mława 2016, s. 172–174.

¹⁴ S. Bieńkowski, *Towarzystwo Miłośników Ziemi Mławskiej*, „5 Rzek”, nr 3, Ciechanów 1963.

– pracownik Narodowego Banku Polskiego, Jan Sychowski – sekretarz Prezydium PRN¹⁵. Statut towarzystwa opracowali wspólnie Stanisław Bieńkowski i adwokat Feliks Bieńkowski. Prezes Bieńkowski w 1963 r. napisał, że „Cele obecnie działającego Towarzystwa Miłośników Ziemi Mławskiej są zbliżone do programów działania jego międzywojennych poprzedników”¹⁶. Nawiązywano więc do działających przed wojną i wcześniej: Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia”, a głównie do Towarzystwa Przyjaciół Miasta Mławy.

Głównym celem powstałego stowarzyszenia był „[...] rozwój życia kulturalnego i oświatowego ziemi mławskiej. Towarzystwo urzeczywistniało swoje cele przez:

- a/ poznanie przeszłości Mławy i Ziemi Mławskiej
- b/ zbieranie i opracowywanie materiałów dotyczących przeszłości Mławy i regionu
- c/ starania o reaktywowanie muzeum mławskiego, gromadzenie eksponatów i opiekę nad muzeum
- d/ organizowanie imprez o charakterze kulturalnym i turystyczno-krajoznawczym po Ziemi Mławskiej
- e/ organizowanie zebrań, odczytów oraz pogadanek dla członków, bądź szerzej publiczności na tematy związane z celami Towarzystwa”¹⁷.

Porównując cele, jakie założyło sobie przedwojenne Towarzystwo Przyjaciół Miasta Mławy, można powiedzieć, że były one kontynuowane przez powstałe po wojnie TMZM. Różnica polegała na tym, że nie zamierzano krytykować i wpływać na władze miejskie ani zajmować się sprawami gospodarczymi. Zarówno władze miasta, jak i decydenci w sprawach gospodarczych i innych pochodzili z nadania Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, a tej krytykować nie było wolno. Zapisy o wpływaniu na rozwój życia gospodarczego zostały więc wykreślone ze statutu przez Wydział Spraw Wewnętrznych Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej. Składka członkowska wynosiła 2 złote miesięcznie, co dawało w skali roku 24 złote. Nie była to zatem kwota zbyt wygórowana.

Skupiając w swoich szeregach grono ludzi pragnących realizować cele statutowe, a więc zdobywać wiedzę o przeszłości Mławy i regionu, a nie uczestniczyć w zideologizowanych organizacjach partyjnych, Towarzystwo przystąpiło do intensywnego działania. Już po roku istnienia, w celu usprawnienia pracy, powołano dwie sekcje tematyczne: propagandową i historyczną, z których wyodrębniło podsekcje: geograficzno-etnograficzną i literacko-folklorystyczną.

W sekcji historycznej Zofia Bogucka rozpoczęła pracę nad dziejami cechów mławskich, Jan Trzeciak zajmował się zagadnieniami gospodarczymi ziemi mławskiej w XIX w., a Ryszard Juszkiewicz opracowywał zagadnienia związane z Mła-

¹⁵ R. Juszkiewicz, *Regionalizm na ziemi...*, dz. cyt., s. 94.

¹⁶ Tamże, s. 95.

¹⁷ Statut Towarzystwa Miłośników Ziemi Mławskiej zatwierdzony w 1959 r.

wą i powiatem w czasie okupacji niemieckiej podczas II wojny światowej. Żeby realizować zadania związane z poznawaniem dziejów Mławy i regionu, rozpoczęto gromadzenie materiałów źródłowych, m.in. zakupiono 7 tek dokumentów, relacji i prac historycznych Tadeusza Kuligowskiego, przedwojennego nauczyciela, w czasie okupacji hitlerowskiej działacza konspiracyjnego ruchu ludowego. Ponadto Zarząd Towarzystwa wystąpił z wnioskiem do Miejskiej Rady Narodowej o nadanie kilku ulicom nazw zasłużonych dla regionu działaczy. W 1960 r. ważnym osiągnięciem w pracach Towarzystwa było zorganizowanie pierwszego Zjazdu Kombatanatów armii „Modlin”. Inicjatywa ta spotkała się z wyjątkowym przyjęciem przez większą część mławskiego społeczeństwa, a także zainteresowaniem w całej Polsce. Odtąd Towarzystwo będzie współorganizatorem 15 kolejnych zjazdów kombatanckich¹⁸.

W 1961 r. powołano nowy Zarząd z Ryszardem Juskiewiczem jako prezesem. Sekretarzem została Zofia Kazenas – pracownik Sądu Powiatowego w Mławie. Ponadto w zarządzie znaleźli się: Józef Bukowski, Michał Kowalewski, Adam Górski, Stanisław Bieńkowski, Irena Markowska, Jan Urbański z Lubowidza, Zygmunt Konopka i Stanisław Karpiński – obaj z Żuromina. Powołany zarząd składał się zarówno z dawnych, jak i nowych członków.

Po dwóch latach działalności Towarzystwo zrzeszało 105 członków, dwa lata później ich liczba zwiększyła się do 200. Apogeum działalności przypadło na rok 1965, w którym Towarzystwo Miłośników Ziemi Mławskiej liczyło 356 członków – 135 kobiet i 221 mężczyzn. Warto podkreślić, że poważną grupę stanowili kombataneci armii „Modlin”, dla których Towarzystwo organizowało co kilka lat zjazdy. Członkami byli ludzie ze wszystkich warstw społecznych, ale oprócz kombatanatów poważną grupę stanowili pracownicy umysłowi. Kto mógł zostać przyjęty do stowarzyszenia? Zgodnie z zapisem statutu TMZM członkami mogły zostać wszystkie osoby pełnoletnie, cieszące się zaufaniem społecznym. Zarząd składał się nie tylko z Mławian, ale także z osób mieszkających w terenie. Byli więc w zarządzie: Stanisław Karpiński z Żuromina, Władysław Oryl z Radzanowa, później Rajmund Otrębski i Jan Urbański – obaj z Lubowidza, Lech Purzycki z Grzebska, a nawet z Warszawy Tadeusz Fijałkowski i Franciszek Pasymowski. W latach 60. liczba osób w zarządzie wzrosła do 31.

Działały cztery sekcje: historyczna, geograficzno-etnograficzna, literacko-folklorystyczna oraz grobownictwa i ochrony zabytków. Powstanie tej ostatniej związane było z przejęciem opieki nad grobami osób zasłużonych i przystąpieniem do ich konserwacji. Zadanie to Towarzystwo realizuje z powodzeniem do dzisiaj. Ponadto delegacje TMZM składały kwiaty na grobach osób i w miejscach pamięci związanych z walką o niepodległość, nie zawsze przez ówczesne władze akceptowanych. Najaktywniej działała sekcja historyczna. W ciągu kilku lat przygotowana została przez prezesa Ryszarda Juskiewicza praca naukowa poświęcona

¹⁸ A. Grochowski, *Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Mławskiej. Zarys dziejów, 1958–2008*, Mława 2008, s. 63, 99–104.

okupacji hitlerowskiej na ziemi mławskiej, będąca rozprawą doktorską napisaną pod kierunkiem prof. Stanisława Herbsta. W formie książkowej została wydana w 1968 r. pod tytułem *Mławskie Mazowsze w Walce (1939–1945)*. Jan Trzeciak opracował dzieje gospodarcze i społeczne Mazowsza Zawkrzeńskiego w latach 1795–1914, które zostały opublikowane w 1971 r. w formie dwóch obszernych artykułów w I tomie „Studiów i Materiałów do dziejów Ziemi Zawkrzeńskiej”.

W ramach sekcji grobowniczej zinwentaryzowano rozproszone groby żołnierzy z 1939 r. Pozostałe dwie sekcje: geograficzno-etnograficzna i literacko-folklorystyczna nie przejawiały praktycznie żadnej aktywności i zostały zlikwidowane¹⁹.

Głównym źródłem na realizowanie działań Towarzystwa były środki celowe przekazywane przez Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Warszawie, pozyskiwane z Ministerstwa Kultury. Ponadto Towarzystwo otrzymywało fundusze z Prezydium Miejskiej Rady Narodowej, Powszechnej Spółdzielni Spożywców oraz Spółdzielni Ogrodniczej „Mazur” i innych podmiotów gospodarczych i zakładów pracy. Składki członkowskie i wpłaty indywidualnych darczyńców stanowiły niewielki procent funduszy.

Działalność Towarzystwa w realizowaniu ambitnych celów, takich jak reaktywowanie miejskiego muzeum, była całkowicie uzależniona od urzędów państwowych i instytucji będących pod wpływem władz partyjnych. Czy było więc Towarzystwo w swoich działaniach niezależne? Odpowiedź nasuwa się sama i jest oczywista. Pomimo tego udało się zarządowi i poszczególnym prezesom zrealizować niechętnie władzom zamierzenia, jak otwarcie w grudniu 1963 r. Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej, Zjazdu Kombatantów armii „Modlin” i innych. Poszczególne Zarządy wybrały drogę pośrednią w kierowaniu Towarzystwem, nie angażując się aktywnie w realizowanie projektów, które mogły być zakwestionowane przez władze partyjne, choć często dochodziło do zadrażnień kończących się np. ustąpieniem prezesa Ryszarda Juskiewicza.

Podsumowując pierwszy okres działalności Towarzystwa Miłośników Ziemi Mławskiej należy podkreślić, że był on zdecydowanie pozytywny. Już samo powstanie stowarzyszenia było przykładem aktywności lokalnego społeczeństwa. Nawiązywanie do tradycji, historii rodzinnego miasta i regionu przełamywało schematy myślenia, które proponowały władze komunistyczne. Pomimo trudności udało się zrealizować w okresie gomułkowskim wyjątkowo trudne zamierzenia: reaktywowano muzeum w Mławie, zorganizowano zjazdy kombatantów przedwrześniowej armii, oddano do użytku Mauzoleum Żołnierzy Września w Uniszkach Zawadzkich, kopiec powstańców styczniowych, rozpoczęto i kontynuowano badania nad przeszłością Mławy i okolic. To tylko kilka najważniejszych przedsięwzięć Towarzystwa.

W kolejnych latach cele i zakres działań Towarzystwa uległy zmianie. W 1981 r. został zmieniony statut Towarzystwa, które po zawieszeniu stanu wojennego

¹⁹ R. Juskiewicz, *Regionalizm na ziemi...*, dz. cyt., s. 95; A. Grochowski, dz. cyt., s. 69.

rozpoczęło działalność pod zmienioną nazwą Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Mławskiej. W latach 80. nie układała się dobrze współpraca z władzami miasta w realizowaniu ambitnych przedsięwzięć. Konflikt, który powstał przy odsłonięciu odnowionego Kopca Kościuszki na Wólce, spowodowany był brakiem zgody władz na mszę świętą i poświęcenie kopca, nie sprzyjał dalszej współpracy. Inne wartości reprezentował zarząd, którym kierował Ryszard Juskiewicz, a które dotyczyły utrwalania pamięci o wydarzeniach historycznych, kultywowania tradycji niepodległościowych, a inne cele miały władze partyjne i państwowe – mające coraz mniejsze znaczenie wśród społeczeństwa mławskiego.

W suwerennej Polsce powstała nowa sytuacja, w której zmieniała się pozycja każdego stowarzyszenia regionalnego. Władze samorządowe, pozbawione „ideologicznego gorsetu”, stopniowo przejmowały część zadań towarzystwa, jak organizowanie uroczystości patriotycznych, wielkich wydarzeń rocznicowych, które gromadziły ludność miasta. Zadania TPZM polegały więc na inicjowaniu i współpracy przy realizowaniu dużych, kosztownych przedsięwzięć na terenie miasta i powiatu, jak budowa pomnika św. Wojciecha w 1000. rocznicę śmierci, pomnika marszałka Józefa Piłsudskiego w parku miejskim, organizowanie sesji naukowych związanych z oddawaniem tak ważnych obiektów. Niezbędna była pomoc władz miasta w kontaktach z innymi organizacjami, w tym zagranicznymi, np. przy budowie Pomnika-Menory dla upamiętnienia pomordowanych mławskich Żydów itp.

W nowym stuleciu Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Mławskiej realizuje swoje zadania w następujących segmentach:

- upamiętnianie miejsc pamięci narodowej, osób zasłużonych dla miasta i regionu przez inicjowanie i organizowanie budowy pomników, tablic pamiątkowych, renowacji zabytkowych grobów na cmentarzu parafialnym;
- organizowanie kwest na mławskich cmentarzach w dniach 1 i 2 listopada. Pozyskane środki finansowe przeznaczone są tylko na renowację zabytkowych, zniszczonych pomników osób zasłużonych;
- wydawanie publikacji naukowych i popularnonaukowych poświęconych Mławie i ziemi mławskiej oraz postaciom zasłużonym dla regionu. W ciągu ostatniego dziesięciolecia towarzystwo wydało następujące publikacje książkowe:
 - *Postacie wpisane w dzieje Mławy i regionu*, praca zbiorowa, z. 1, Mława 2014; z. 2, Mława 2015;
 - *Album historyczny Mławy*, praca zbiorowa, Mława 2018;
 - L. Arent, *Wojna polsko-bolszewicka 1920 roku w powiecie mławskim*, Mława 2020;
 - L. Arent, *Mława w latach 1945–1957. Życie kulturalne i społeczne* (rozprawa doktorska), Mława 2021;
 - A. Grochowski, P. Miecznik, *Cmentarz parafialny w Mławie i jego tajemnice*, Mława 2022;
 - A. Grzymkowski, *Pradzieje ziemi mławskiej*, Mława 2023;

- powoływanie Kapituły „Mławianin Roku”, nadzór nad przeprowadzaniem konkursów i wręczenie tytułu honorowego oraz nagrody im. prof. Ryszarda Juszkiewicza;
- współpraca z innymi stowarzyszeniami i instytucjami kultury w celu promowania tradycji regionalnych, świąt narodowych i organizowania sesji popularnonaukowych;
- uczestniczenie w imprezach patriotycznych i świątach narodowych.

Działalność każdego stowarzyszenia nierozzerwalnie związana jest z postaciami, które zazwyczaj stały na czele zarządów i wytyczały kierunki działalności danego towarzystwa. W Towarzystwie Miłośników Ziemi Mławskiej bez wątpienia taką pozycję zajmował dr Ryszard Juszkiewicz. Prezesem zarządu był kilka razy. Dał się poznać jako inicjator i organizator wielu przedsięwzięć, jak np. zjazdu kombatanatów armii „Modlin” w 1960 r. Trzeba było mieć dużą odwagę, żeby zaproponować w tym okresie zjazd żołnierzy armii przedwojennej. Władze partyjno-państwowe niechętnie takie przedsięwzięcia akceptowały i tylko determinacja R. Juszkiewicza oraz spontaniczna pomoc społeczeństwa mławskiego pozwoliła kilkudniowy zjazd urzeczywistnić. Kolejnym aktywnym prezesem w działaniu był Kazimierz Tański. Pełnił funkcję prezesa trzy razy. Był inicjatorem umieszczenia na mławskich budynkach kilkunastu tablic pamiątkowych, budowy pomnika św. Wojciecha – patrona Mławy, Pomnika-Menory na dawnym cmentarzu żydowskim, wydania kilku tomów „Studiów i materiałów do Ziemi Mławskiej”. Kierunek działania poprzednika kontynuował kolejny prezes – Przemysław Miecznik. Obecnie towarzystwem kieruje prezes Henryk Antczak, który – jak poprzednicy – aktywnie realizuje wytyczone kierunki pracy towarzystwa.

Działalność stowarzyszeń II połowy XIX w. i początków XX w. miała zupełnie inny charakter niż obecnie, ponieważ zupełnie odmienna była sytuacja narodu polskiego, żyjącego pod zaborami bez własnego państwa, poddawanego rusyfikacji. Zadaniem ówczesnych stowarzyszeń była obrona polskości przez organizowanie różnego rodzaju legalnych imprez kulturalnych, na których mieszkańcy Mławy spotykali się, wymieniali poglądy, czuli się wzajemnie sobie potrzebni. Znamienne było stwierdzenie, zanotowane przez dr. Józefa Ostaszewskiego w książce o mławskiej „Lutni”, że pojedynczy Polak czuł respekt wobec Rosjanina, który zupełnie zniknął w czasie pobytu w „Lutni”, wewnątrz regionalnej wspólnoty. Niektórzy mieszkańcy Mławy byli zażenowani na spotkaniach poświęconych literaturze, że nie znają dobrze języka polskiego. Wpływ stowarzyszeń na lokalne społeczeństwo na przełomie wieków był bardzo pozytywny. Podtrzymywanie polskości i patriotyzmu, praca od podstaw – to główne zadania ówczesnych stowarzyszeń.

W okresie międzywojennym starano się oddziaływać na władze miasta, uwypuklając, głównie w lokalnej prasie, różnego rodzaju bolączki, jak dbanie o instytucje kultury, rozwój oświaty, poprawę wyglądu miasta. Po II wojnie światowej od połowy lat 50. oddziaływanie Towarzystwa Miłośników Ziemi Mławskiej polegało

na przypominaniu i kultywowaniu przeszłości Mławy, upamiętnianiu ważnych wydarzeń w życiu lokalnej społeczności, nie zawsze chętnie widzianych przez komunistyczne władze. Sprawy regionalne i tradycje nie były w zainteresowaniu rządzących w ustroju socjalistycznym, stąd potrzeba ich przypominania i dobijania się o wartości stanowiące o „małej ojczyźnie”.

W suwerennej Polsce rola stowarzyszeń nie uległa zmianie, tylko możliwości działania bardzo się zmieniły. Potrzeba współpracy z władzami samorządowymi jest podstawą działalności stowarzyszenia. Bez niej możliwości prowadzenia określonych zadań, np. wydawania publikacji książkowych o tematyce regionalnej, są bardzo małe. Dawne ograniczenia ideologiczne zostały zamienione na ekonomiczne. Inne są obecnie potrzeby mieszkańców. Większa swoboda podróżowania, zdobywanie wiedzy przez środki elektroniczne nie wymagają uczestniczenia w sympozjach i konferencjach. Trudno stwierdzić, jakie będą w przyszłości możliwości oddziaływania stowarzyszeń na lokalne społeczeństwa.

BIBLIOGRAFIA

- Arent L., *Ochotnicza straż pożarna w Mławie w latach 1881–1914*, „Ziemia Zawkrzeńska”, t. 17, R. Juskiewicz, L. Zygmier (red.), Mława 2013.
- Arent L., *Ochotnicza straż pożarna w Mławie w latach I wojny światowej i okresie międzywojennym (wybrane zagadnienia)*, „Ziemia Zawkrzeńska”, t. 18, R. Juskiewicz, L. Zygmier (red.), Mława 2015.
- Arent L., *Mława w latach 1945–1957. Życie polityczne, kulturalne i społeczne*, Mława 2021.
- Arent L., *Walka polityczna o demokratyzację i program reform w Mławie po październiku 1956 r.*, „Ziemia Zawkrzeńska”, t. 20, L. Zygmier, R. Juskiewicz (red.), Mława 2016.
- Bieńkowski S., *Towarzystwo Miłośników Ziemi Mławskiej*, „5 Rzek”, nr 3, Ciechanów 1963.
- „Gazeta Mławska”, nr 13, Mława 1937.
- Grochowski A., *Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Mławskiej. Zarys dziejów 1958–2008*, Mława 2008.
- Grzywacz M., *Początki*, [w:] M. Grzywacz (red.), *40 lat mławskiej straży pożarnej*, Mława 2021.
- Juskiewicz R., *Regionalizm na Ziemi Mławskiej (wybrane zagadnienia)*, „Ziemia Zawkrzeńska”, t. 8, R. Juskiewicz (red.), Mława 2004.
- Juskiewicz R., *Mława – jej dzieje (lata 1914–1939)*, t. 3 (część trzecia), Mława 2004.
- Kociszewski A., *Regionalizm mazowiecki*, Ciechanów 1993.
- Mierzwa J., *Pułkownik Adam Koc. Biografia polityczna*, Kraków 2006.
- Ostaszewski J., *Dzieje Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia” prze 30 lat istnienia (1901–1931)*, Mława 1931.
- Statut Towarzystwa Miłośników Ziemi Mławskiej*, Mława 1959.
- Szaflik R., *Dzieje Ochotniczych straży pożarnych*, Warszawa 1958.